

L'alfa perduda.

Un hàpax legómenon inexplicat a la poesia d'Elitis

The lost alpha. An unexplained hapax legomenon in Elytis's poetry

Pau Sabaté Marqués
Hel·lenista i traductor

Article rebut: 15 de febrer del 2021
Sol·licitud de revisió: 1 de març del 2021
Article acceptat: 1 de maig del 2021

Sabaté, Pau. 2021. L'alfa perduda. Un hàpax legómenon inexplicat a la poesia d'Elitis. *Aérides* 2, pàgs. 35-40.

Resum: El sintagma το αλφάκι του νερού (*to alfaki tu nerú*), al poemari *Orientacions* (*Προσανατολισμοί*, 1939) d'Odiseas Elitis, no té un significat clar. Aquest article debat diverses possibilitats d'interpretació i explica el procés d'investigació que ha permès de formular-les.

Paraules clau: Elitis, *Orientacions*, poesia grega moderna

Abstract: The word chain το αλφάκι του νερού in Odysseus Elytis's *Orientations* (*Προσανατολισμοί*, 1939) has no clear sense. This article discusses various interpretation possibilities and explains the research process that has led to them.

Keywords: Elytis, *Orientations*, Modern Greek poetry

Qualsevol que provi de traduir poesia, encara que sigui un sol poema, d'una llengua moderna a una altra constatarà de seguida, si no les preveia d'entrada, una sèrie de dificultats. La manca de correspondència exacta, no només entre les paraules d'una i altra llengua sinó entre les connotacions i els ressons d'un i altre mot; la incapacitat, sovint, de mantenir el ritme de l'original, tant pel que fa a la mètrica, més que més si és lliure, com al moviment i la velocitat de la frase; la necessitat, ras i curt, de crear un poema nou amb el fre de no obliterar l'original que se suposa que hem de reflectir, mal que sigui deformat, totes aquestes dificultats són tan habituals, més ben dit, inherents al procés de traducció que ja ens les esperem. N'hi ha d'altres, però, que apareixen de sobte, imprevistes, insòlites, i que ens poden portar de corcoll mesos sencers, potser anys, fins a acabar al calaix tancat dels problemes irresolts.

Una d'aquestes dificultats inesperades és l'existència de mots enigmàtics, sense significat clar. Ensopegar amb aquesta mena de paraules no és pas una experiència desconeguda, naturalment, per al traductor de llengües antigues o d'estadis d'un mateix idioma allunyats de l'actual. Per exemple, la deessa Atena, als poemes homèrics, no sabem si té els ulls clars o els ulls de xibeca, i no podem fer-hi res. Certs caràcters rars de la poesia clàssica xinesa, per no cenyir-nos al grec, no tenim clar ni com es pronunciaven ni què volien dir.

Se suposa, però, que amb les llengües modernes això no passa gaire sovint, especialment si el text que ens ocupa té menys d'un segle, perquè en principi es pot consultar amb els parlants, fins i tot amb parlants que han dedicat la vida a estudiar la llengua pròpia. Això no obstant, hi ha poetes capaços de crear enigmes semàntics en llengües ben vives i amb milions de parlants. En grec, si algú ho sap fer, és sens dubte Elitis.

Tot va començar quan, un matí assolellat d'hivern, em vaig posar a traduir el poema Γέννηση της μέρας (*Génissi tis meras*, «Naixement del dia»), que forma part del recull Προσανατολισμοί (*Prossanatolismí, Orientacions*), el primer que va publicar el poeta. La quarta «estrofa» (les estrofes d'Elitis funcionen més aviat com a paràgrafs, d'aquí les cometes) comença d'aquesta manera (Elitis 2018 [1936], 141):

Τι ξέρει τώρα ο τζίτζικας από την ιστορία που άφησες, τι ξέρει ο γρύλος
 Η καμπάνα του χωριού που ανοίγεται στον άνεμο
 Η κάμπια, ο κρόκος, ο αχινός, το αλφάκι του νερού
 Μυριάδες στόματα φωνάζουνε και σε καλούν
 Έλα λοιπόν απ' την αρχή να ζήσουμε τα χρώματα
 Ν' ανακαλύψουμε τα δώρα του γυμνού νησιού [...]

Tradueixo:

Què en sap ara la cigala de la història que has deixat, què en sap el grill
 La campana del poblet que salpa al vent
 L'eruga, el safrà, l'erició de mar, l'*alfeta* de l'aigua
 Milers de boques clamen i et criden
 Vine doncs que viurem els colors des del principi
 I descobrirem els regals de l'illa nua [...]

El problema, és clar, rau en το αλφάκι του νερού (*to alfaki tu nerú*), això que a falta de cap alternativa millor tradueixo provisionalment com «l'*alfeta* de l'aigua». «*Alfeta*» és el diminutiu d'alfa, la primera lletra de l'alfabet grec. També podria traduir-se «la petita alfa» o, fins i tot, «la petita a», tenint en compte que l'alfa i l'a majúscules són indistingibles. Ara bé, què és aquesta alfa petita i quina relació té amb l'aigua?

D'entrada, diccionaris. El ventall consultable és força més restringit en temps de pandèmia i confinaments, però això no impedeix de comprovar que a les obres lexicogràfiques de referència l'entrada *alfaki*, en tant que diminutiu, no existeix i que l'entrada *alfa* recull les accepcions esperades: «primera lletra de l'alfabet» i «per extensió, principi». Aquest significat de «principi», però, se cenyeix a l'expressió «l'alfa i l'omega» i no té vida pròpia fora d'aquesta frase feta, de manera que es descarta sol. El pas següent són els cercadors d'internet, que fan més o menys de corpus. No cal insistir-hi gaire per adonar-se que els resultats de cerca són o bé el poema mateix o bé textos que hi estan relacionats d'una manera o altra i que no aclareixen el significat del mot. No hi ha més remei, doncs, que demanar ajuda.

Jaume Almirall i Iulita Iliopulu, a qui envio sengles S.O.S., em responen amatents. En Jaume, a més a més, em posa en contacte amb Dimitris Kalokiris, gran coneixedor de l'obra d'Elitis i amic personal del poeta. De les opinions de tots tres afloren noves possibilitats. Una, l'error. Pot ser que una badada tipogràfica hagi emmascarat el mot original. Quin seria, però? Potser *αλφάδι*, «llivell», com suggereix Almirall? I com lligaria amb el context, si fos això? La segona possibilitat és, com suggereix Kalokiris, que es tracti d'un mot dialectal, sigui de Creta, on va néixer el poeta, o de Lesbos, d'on era la família. El fet que Kalokiris, cretenc, es vegi tan obligat a especular com jo indica que caldria buscar pels encontorns de Mitilene. Ara bé, trobar un diccionari del dialecte lèsbic no és tan fàcil com això, fins i tot sense confinament, i els pocs coneguts de l'illa que tinc no me'n saben dir res. D'altra banda, no em consta que Elitis emprí mots específicament lèsbics als seus poemes, ni tan sols específicament cretencs. Caldria demanar-se, doncs, per què d'entre tota la seva obra un sol dialectalisme de Lesbos, suposant que es tracti d'això, havia de treure el nas precisament aquí.

Aquesta segona possibilitat em fa pensar en una altra, que és que no vulgui dir res d'entrada. Un cop de surrealisme pur i dur no seria sorprenent en Elitis. La *Maria Nefeli*, per exemple, té uns quants passatges trufats de mots inexistents i d'onomatopeies. Passa, però, que la *Maria Nefeli* és de l'any 1978 i les *Orientacions*, del 1936. Ni el llibre que ens ocupa ni, en general, la poesia d'Elitis abans dels anys setanta no fan servir aquesta mena de recurs. Que sovint és difícil entendre del tot què vol dir el poeta, que crea neologismes lèxics i sintàctics, això és indiscutible, però els mots, presos d'un en un, sempre tenen explicació o, en el cas dels neologismes, no costa gaire trobar-ne una. Així doncs, un cop descartat, per anacrònic, l'absurd per l'absurd, què en fem, de *l'alfaki*?

Iliopulu apunta a una tercera possibilitat, que m'allunya de la gratuïtat surrealista i de les terres d'enllà la mar. Pel context, em diu, té la impressió, completament subjectiva, que es tracta d'alguna mena de planta, potser un trèvol. Si tornem al poema, veurem que, en efecte, la famosa «alfeta» està acompanyada, a major o menor distància, d'elements de la natura: la cigala, el grill, l'eruga, el safrà, l'erició de mar. La intuïció és lògica i es presta a convertir-se en hipòtesi. Té en contra, evidentment, que és indemostrable. I també, potser, que no és tan clar que hi hagi de figurar una planta, en aquest lloc de la llista. Si deixem de banda la cigala i el grill, a dos versos de distància, que es complementen de manera molt òbvia (l'una, insecte cantor de dia; l'altre, de nit), que l'alfeta fos una planta serviria per «equilibrar» la llista entre dos animals, l'eruga i l'erició de mar (aquest últim, com a animal, no gaire evident), i dues plantes, el safrà i una mena de trèvol. Tret d'això, però, no sembla clar per què el nostre mot enigmàtic hauria de designar una planta i no una altra cosa, tret de la impressió, gens menyspreable, d'una persona que ha conegut molt bé el poeta. D'altra banda, com em fa notar Kalokiris, si es tractés d'un trèvol, el complement «de l'aigua» o «d'aigua» continuaria pendent d'explicació.

Sigui com sigui, la idea de la planta em semblava atractiva i em va començar a fer arrels, per bé que poc fondes, al racó del cervell que s'ocupa d'aquestes qüestions. Poc després d'aquesta ronda de consultes, una conversa telefònica amb Pandelís Bukalas va encoratjar

aquesta possible solució. En Pandelís em deia, en essència, dues coses: que l'error tipogràfic, per la quantitat i qualitat de les edicions i revisions de l'obra d'Elitis, moltes en vida del poeta, era extremadament poc probable i que, revolt inesperat, existeix una planta de nom *alfa*.

Vaig córrer, no cal dir-ho, a trobar la font de Bukalas. Efectivament, l'extraordinari *Gran diccionari de tota la llengua grega* de Dimítrios Dimitrakos, obra enormement ambiciosa, com es desprèn del títol, i encomiablement exhaustiva, a l'entrada alfa, fa constar, en quart i últim lloc, l'accepció següent (Dimitrakos s.v. *άλφα*):

4) νεώτ. βοταν. φυτόν της οικογενείας των αγροσταειδών, φυτόμενον αφθόνως εν Αλγερία και Ισπανία, χρησιμοποιούμενον εις την χαρτοποιίαν.

És a dir:

4) [modernament, botànica] planta de la família de les gramínies que creix en abundància a Algèria i Espanya i s'empra en la fabricació de paper.

L'entusiasme per la troballa, un cop llegides les característiques del vegetal, que són difícils de fer quadrar amb la flora habitual dels poemes d'Elitis, va temperar-se ben de pressa. Malgrat això, el filó era valuós i calia explorar-lo. La dificultat principal, és clar, era que el diccionari no referís el nom científic de la planta. El fet que es tractés d'una accepció moderna, però, indicava que podia haver estat presa d'alguna altra llengua, i com que en aquests casos la internàutica pot ser útil, vaig decidir de provar sort al cercador. I efectivament, per les tortes vies d'internet vaig anar a parar al mot francès *alfa*, que designa la *Stipa tenacissima*, és a dir, l'espart. L'etimologia no té res a veure amb la lletra de l'alfabet, sinó amb el nom de la planta en àrab, *ḥalfā*. Per les mateixes fonts vaig assabentar-me que de l'espart, que jo associava només a cabassos i espartenyas, també se'n fa paper. La distribució geogràfica, al nord-oest de l'Àfrica i al sud-est de la Península Ibèrica, també quadrava amb la definició de Dimitrakos.

La planta estava identificada, doncs, però hi havia un primer problema: el mot espart, en principi, prové, a través del préstec llatí *spartum*, del grec *spárton*, en demòtic *sparto*, que és una paraula ben viva en la llengua i el paisatge de Grècia. Per què calia manllevar-ne el nom del francès? Una altra recerca lexicogràfica em va descobrir que la semblança és enganyosa: το σπάρτο no és el nostre espart, endèmic del Mediterrani Occidental, sinó la ginesta (*Spartium junceum*). El fet que aquesta planta també tingui usos en cistelleria devia facilitar, dic jo, el traspàs de noms. I amb això ja som al cap del carrer, perquè Elitis difícilment inclouria en una evocació d'elements de la natura grega una planta exògena, el nom de la qual devia haver estat manllevat recentment del francès i probablement només era familiar a qui tenia alguna mena de relació professional amb la fabricació i el comerç paperer. Per no parlar del complement «de l'aigua», que no hi lligava per enlloc, si no era entenent-lo com una referència críptica, absolutament extemporània i altament improbable a la pasta de paper. El tomb havia estat útil i profitós, però no resolva el problema.

Hi havia, naturalment, una altra possibilitat. Podia ser que el significat exacte d'aquell terme em neguitegés a mi com a traductor, però no a Elitis com a poeta. La seva poesia, al capdavant, tendeix a ser expansiva, d'una lírica torrencial a estones, i en conseqüència el pes específic de cada paraula pot acabar per no comptar-hi gaire. Bukalas mateix m'informava que, en ocasió de la reedició d'un assaig del poeta sobre Romà el Melode, el curador va preguntar-li pel significat de certs quadres i esquemes, més aviat esotèrics, que incloïa l'edició original. Elitis confessà que no recordava què havia volgut explicar amb els quadres en qüestió i no va tenir cap inconvenient a suprimir-los de la nova edició. Un altre exemple del mateix procediment me'l forneix Rubén Montañés, que en traduir *To Àxion Estí* (1959) es va trobar amb una planta enigmàtica, el *rithiós*. El mot apareix a la primera part del poema, la *Gènesi*, en un passatge que evoca tot de vegetals (en aquest cas, per tant, podem estar segurs que es tracta d'una planta). Sobre la flora d'Elitis, una nota de Montañés (1992, 213) ens informa que «pel que fa a les herbes i plantes [...], cal remarcar que segons Lignadis, no tenen un especial significat, com no siga la seua presència habitual al paisatge illenc i mediterrani en general; la seua aparició més aviat respon a un tret fònic d'expressivitat, a la musicalitat del seu so». I sobre el vegetal en qüestió, destaca el següent (Montañés 1992, 214): «[...] quan hom li va preguntar a Elytis què era el *ριθιός* (paraula que no figura a cap diccionari i de la qual cap grec no m'ha sabut donar raó, ací traduïda per “escarola”), Elytis va respondre: “I jo què sé, què és això?” L'anècdota li dec al professor Xenofondas Kokolis, de la Universitat Aristotèlica de Tessalònica».

A banda de començar a pensar a recopilar un anecdotari de respostes semblants a partir de les nostres fonts gregues, hem de rendir-nos a l'evidència aparent i concloure que la paraula fa sentit dins del poema, però no té significat fora d'aquest context? Que hi és per musicalitat i prou, i que Elitis mateix, si poguéssim consultar-lo, segurament ens amollaria un «què em sé jo»? Un cop exhaurida la investigació i certificada la reincidència del poeta, aquesta hipòtesi és la més probable.

Malgrat tot, m'hi resisteixo. No només perquè he de traduir la paraula d'alguna manera, sinó perquè em costa de creure que fos una invenció completament gratuïta. Encara que el sintagma només tingués significat al moment de concebre el vers i després aquest sentit primigeni s'esvaís del record del poeta, si el significat ha existit vol dir que es pot retrobar.

Amb aquest convenciment, rumio què em suggereix a mi, el vers. Per començar, la proximitat de l'eriçó em fa pensar en algun habitant del mar, sigui planta o animal, i el sintagma «de l'aigua» o «d'aigua» m'ajuda a enfortir l'associació. I l'habitant del mar amb puntes (semblant, doncs, a una alfa majúscula) que ve de seguida al pensament és, evidentment, l'estrella de mar. Aquest animal, que jo sàpiga, sempre en presenta cinc, de puntes, no pas tres, però en aquest punt s'hi podria veure un ressò de la pentalfa, l'estrella de cinc puntes. De *πενταλάκι, αλάκι*? Qui sap si això no aclariria els «milers de boques» del vers següent, que potser no sorgeixen només del cant del grill i la cigala i del batall de la campana. Al capdavant, l'eruga és coneguda per la voracitat, el safrà és una flor especialment «badada» que exposa els estigmes rojos, el safrà pròpiament dit, com qui

treu la llengua i tant l'eriçó com l'estrella de mar tenen, per a qui els giri de cap per avall, una boca considerable al centre del cos.

Tot plegat, és clar, no passa d'una mera especulació. Tant és així, que no considero que em sigui lícit de traduir «l'eruga, el safrà, l'eriçó, l'estrella de mar» i fer veure que he resolt l'enigma. Per bé o per mal, el lector català es trobarà «l'alfeta de l'aigua», o potser millor, deixant que la meva suposició s'entrevegi una mica, «l'alfeta d'aigua», i haurà de decidir què en fa. Potser no res, al capdavant, perquè segurament la immensa majoria dels lectors d'Elitis, com jo mateix abans de posar-me a traduir-lo, i segurament com Elitis mateix, no s'hi han trencat mai gaire les banyes, amb aquesta parauleta. Que cadascú, doncs, l'entengui com li plagui. Si no és que (qui sap?) un dia o altre potser acabo espetegant a Mitilene i, de pura casualitat, sento que, en un cafè, el jaio Stratis diu que diu no sé què d'un *alfaki*...

BIBLIOGRAFIA

Dimitrakos = Δημητράκος, Δημήτριος. 1953. *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*. Atenes: Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημητρίου Δημητράκου.

Elitis = Ελύτης, Οδυσσέας. 2018. *Προσανατολισμοί*. 16a edició («Προσανατολισμοί», *Νέα Γράμματα* 7-8 [1936], 617-627; *Προσανατολισμοί*, Atenes: Πυρσός, 1940); Atenes: Ίκαρος.

Montañés, Rubén. 1992. *Odyseas Elytis. To Άxιον Estί*. Traducció, notícia preliminar i notes. València: Edicions Alfons el Magnànim.